

A Rákosi-korszak*

Gyarmati György a Rákosi-korszakot összefoglaló és értékelő monográfiájában a magyarországi sztálinista rendszer történetét mutatja be a hatalomra jutás éveitől a bukást hozó 1956-os forradalomig. Azon kívül, hogy összefoglalja az általa kutatott korszak szinte teljes történetét, nagy gondot fordít a korszak elhelyezésére a 20. századi magyar történelemben. Ezen belül is központi kérdésnek tartja, hogy a vizsgált korszakot további, egyedi, rendszert alkotó periódusokra ossza. A 20. század történetét 1918-tól 1990-ig rendszerváltások, illetve a velük „felérő rendszerváltási kísérletek” folyamaként jellemzi, amelyben az épp hatalmon lévő rendszer mindenkori közvetlen elődjében a „kiirtandó gonosz reinkarnációját látta”. (21.)

Az 1945-től 1956-ig terjedő időszakot Gyarmati három főbb korszakra osztja: az 1945–1947 között zajló „presztalinizálás” korszakára, amely a demokratizálás és a presztalinizáció rendszerparadigmáinak harcaként is leírható; az 1948–1952 közötti „sztalinizálás” időszakára, amikor a „protektorátusi determináltság” érvényesült, valamint a „desztalinizálás és resztalinizálás” 1953 és 1956 közötti időszakára, amelyet a „rendszerparadigmán belüli korrekció” határoz meg. (25.)

A szerző a kezdőpont Magyarországot, amely éppen kikerült a második világháborúból, eredeti módon jellemzi: „...inkább

* GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. ÁBTLL - Rubicon, Budapest, 2011., 528. p.

volt történelmi-földrajzi fogalom, semmint valóságos, működőképes társadalmi-politikai entitás”. (35.) Alapvetésként megkérdőjelezi ugyanis, hogy Magyarország akár a kül-, akár a belpolitikában bármiféle szuverenitással rendelkezett volna a második világháború után dolgai intézésében, mivel „A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény az új államiság külső és belső szuverenitását zárójelbe is tette: nagyhatalmi ellenőrzés közepette nyílt mód a hatalmi intézményrendszer (törvényhozás, kormány, helyi regionális köz- és szakigazgatás) újjászerveződésére és működésére”. (40.) Itt az eszköz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) volt, amely beleszólhatott a kormány összetételébe, a pártok alakulásába, a sajtóorgánumok indulásába. Ennek a megközelítésnek azonban némileg ellentmond, hogy akármilyen szándékai voltak is Moszkvának – hacsak nem akart hatalmas kiskisgyárda győzelmet –, a választási eredményeket nem befolyásolhatta.

Gyarmati György a „presztalinizálás” időszakán belül, az erőviszonyok és az új rendszer berendezkedését tekintve, alapvetőnek tartja az igazolóbizottságok munkáját, amelyet a pártok, egymással egyetértésben, a társadalom minden pontján új hívek és ezzel együtt új pozíciók megszerzésére használtak. Így „Fokról-fokra terjesztették ki a »koalíciós egyensúly« ezen kritériumait az állami-önkormányzati intézmények beosztottaira, majd segédszemélyzetére, hivatalszolgáira is – a bábaasszonyokig bezárólag.” (44.) Ez a megállapítás szintén nem támasztja alá egyértelműen, hogy az ország a tudatos „presztalinizálás” időszakát élte volna, hiszen a társadalmi pozíciók illetően leosztása lehet egy pilléresedő, vagy nagykoalíciós demokrácia tartós berendezkedésének jellemzője is.

Azzal is önmagának mond ellent a szerző, hogy egyrészt aláhúzza: mindent a SZEB és Vorosilov határozott meg, másrészt viszont kifejti: „Mindenesetre 1945 nyarának végére tényleg döbbenetes gyorsasággal és gyökeresen formálódott át a magyar közélet arculata. Ebben oroszánrésze volt annak is, hogy az újonnan színre lépő politikai pártok – értelemszerűen egymással rivalizálva – igyekeztek kiépíteni szervezeteiket az ország minden szegletében.” (57.)

A szerző a „presztalinizálás” időszakán belül további szakaszolást is végez; eszerint 1946–1947 között a „hatalmi dualizmus időszaka” érvényesült. Új nézőpontból született, racionális megállapítást tesz az időszak választásairól, kifejtve: „Az 1945 utáni újabb voksolások (1947, 1949) lényegében a »köztes évek« markáns politikai átrendeződéseit szentesítették, mintegy post festa.” (65.)

A kötet erénye többek között, hogy gyakran használja az egykori, eddig kevésbé feldolgozott közvélemény-kutatások eredményeit és az abból levont következtetéseket. Eszerint az államformáról való döntés idején a városokban 68%, a falvakban pedig 64% volt a köztársasági államforma támogatottsága. (68.) Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a többpárti időszak politikatörténetének leírásában a szerző nem törekszik többre, mint az általa felvázolt történelmi periódus főbb eseményeinek leltározására.

Általános kritikaként is megfogalmazható, hogy a könyv kevésbé foglalkozik a cselekvőkkel (akár politikai erőkről, akár személyekről van szó), mint magával a lejátszódni vélt folyamattal; viszont hogy ezt alátámassza, olykor igen részletesen és érdekesen, új irányból világítja meg a társadalomtörténeti eseményeket, változásokat.

A gazdaságtörténeti részek minden esetben igen alaposak, adatokban, folyamat-elemzésben gazdagok. A szerző a gazdaságnak a társadalomra és a politikumra gyakorolt hatását úgy mutatja be, hogy újszerű összefüggéseket is felvázol. Így például jól szemlélteti az 1946-os esztendő gazdaságát és társadalmát, már a fejezetcím megválasztásával is: „Társadalmi vágyálom: a konszolidált nyomor.” Ebben a fejezetben tárja fel, hogy nemcsak a magánszemélyek folytattak barterkereskedelmet a vidékkel, hanem munkásaik ellátása érdekében a gyárak is. Ezt szemlélteti azzal a táblázattal, amelyből többek közt megtudhatjuk: egy mázsa szén mennyi lisztet, kukoricát, burgonyát, zsírt, sertést stb. ért. (79.) A konszolidált nyomor létét támasztja alá az ipari munkásság körében végzett közvélemény-kutatási sorozat ismertetésével, miszerint 1946 júliusában, a felpörgő

infláció miatt, úgy vélekedtek a megkérdezettek, hogy az 1939-es évhez képest csupán 12%-át éri a fizetésük. (80.)

Gyarmati György ehhez hasonlóan a politikatörténet ismeretében is közvélemény-kutatási eredményekkel szemlélteti az amúgy hatalmas méretű kiszagdaellenes baloldali sajtóoffenzíva „hatását”. Eszerint a lakosság 70-75%-a nem hitt abban, hogy kiszagda összeesküvés fenyegeti a köztársaságot. (101.)

A szerző kitűnően felhasználja az egykori titkosszolgálatok iratait, és mutatja be egyes titkosrendőri tevékenységek hatását a politikatörténet alakulására. A választásokkal kapcsolatban is rávilágít arra, mekkora előnyt jelentett a titkosrendőreg kommunista ellenőrzése az ellenfelekkel szemben: „A politikai rendőrség vezetője, Péter Gábor az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásoktól datálhatóan megszervezte a kiszagdapárt vezető testületeinek, illetve fontosabb tisztséget betöltő politikusainak a megfigyelését. Informátorai a miniszterelnökről, a köztársasági elnökről és az egyes kiszagda miniszterekről naponta jelentettek – kivel, hol és miről tárgyaltak –, s időnként még másnap programjaikról is előjelzést adtak.” A jelentésekről Péter készített összefoglalót, amely reggelente Rákosi asztalán volt. (105.)

A koalíciós időszak történéseit, bizonyítandó teóriáját (a „demokrácia reménye” és a „presztalinizálás” kettős irányultságát), a szerző a két irányultságra jellemző „ellentétpár hívószavakkal” jellemzi. Ezek a következők: (1) „népi szervek – pártpolitikát szolgáló népi pogromok, (2) demokratikus választási törvény – és annak közigazgatási-politikai megcsúfolása, (3) 1946/I. köztársasági »alaptörvény« – az ezt felülíró 1946/VII. törvény, (4) népbíráskodás – és annak közigazgatási felülbírálata, (5) Duna-táji megbékélés – és Duna-táji acsarkodás, (6) parlamenti többség – és annak kormányrendeletekkel való felülírása, ellehetetlenítése, (7) többpárti koalíciós kormányzás – egypárti titkosszolgálati megfigyelés, (8) beiskolázás demokratizálása – az iskolák államosítása, (9) a magántulajdon terjesztésének ígérete – és annak mindinkább kiteljesedő megvonása.” (111.)

Az ellentétpárok találóak, bár mással is behelyettesíthetők lehetnének. Az egyik ilyen esetben a koalíciós kormányzással

szemben a titkosszolgálatok kommunista ellenőrzését említi, holott lehet, hogy az általa is fontos tényezőnek tartott szovjet jelenlét ugyanilyen jelentős volt.

Gyarmati György a „Sztalinizálás, 1947–1952” időszakán belül 1948–1950 közé teszi a „párturalom intézményesítését”. Rávilágít arra, hogy az 1947-re vonatkozó „fordulat éve” kifejezés a „kommunista pártegyeduralom önlegitimálása” során lett a közbeszéd része. A legújabb szakirodalmi eredményeket összefoglalva kifejti: „...a pártpolitikára redukált szemlélet szülte a »fordulat éve« triumfáló önhittségét. Ha viszont a pártharcok szűk horizontján túlra tekintünk, akkor a második világháború utáni bő évtized – 1950 végéig – sokkal inkább »a fordulatok évei« formulával írható le”; 1945 és 1950 között pedig „két egymásba csúszott rendszerváltozás ment végbe”. (113.)

A szerző foglalkozik azzal is, hogy a kommunisták hogyan próbálták erősíteni politikai legitimációjukat bizonyos nemzeti ünnepek – így március 15-e – átértelmezésével. A 100. évfordulón a kommunista hatalom az egykori polgári forradalmat megkísérelte „népi demokratikus forradalomná, a szabadságharcot pedig az idegen (Habsburg, aktualizáltan német) önkényuralom elleni népfelkeléssé maszkírozni”. Előtérbe tolták a köznépi származású szereplőket, és visszaszorították az ünneplésből a nemesi származásúakat. (120.)

A szerző ebben a fejezetben mutatja be, hogyan veszítette el jelentőségét a parlamentarizmus a Magyar Függetlenségi Népfront létrehozásával, azzal, hogy immár a köztársasági elnök helyébe lépő prezídium, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa szabályozta a társadalmi viszonyokat: 1956-ig 265 NET-rendelet született, szemben a parlament által hozott 62 törvénnyel. (142.)

Forrásokkal gazdagon alátámasztva mutatja be a korszak koncepciók pereit, élükön „a hidegháború regionális honosítása” címen a „Rajk-(Tito)per”-rel, amelyben a főszerepet, mint a szerzőtől megtudhatjuk, eredetileg „trockista-összeesküvőként” az ÁVO a szociáldemokrata Justus Pálra osztotta volna. A pártvezetők azonban „pontosításra” visszaadták Péter Gábor tervezetét. Ebből született meg végül a Rajk-per forgatókönyve, amelynek sajátossága az volt, hogy a vádlottak „...olyan rituális

gyilkosságnak lettek szenvedő alanyai, amelyben más volt az igazi »fővádlott«. (149–151.)

A sztálinizálás fontos lépésének tartja a szerző a tanácsrendszer kialakítását, amelyben például a gyárakat és a munkások ezreit magába foglaló „vörös övezet” településeinek Budapesthez csatolásával megváltoztatták a „főváros társadalmának foglalkozási-szociális arculatát” (161.), noha Nagy-Budapest létrehozása már 1945 előtt is terv volt.

A kötet összefoglalja a „magyar hadikommunizmust” (167.), mint az 1951–1953 közötti, „országos káoszt teremtő terroruralomként” aposztrofált időszak elemét. Ebben az időszakban a piaci megméréstetés teljesen elmaradt, és helyette a tervtörvény szabályozott mindent. A folyamat a tervezés felső szintjén tartalmazott racionális elemeket, ezeket azonban a helyi, ágazati, vállalati szinten racionális ellenérdekek deformálták, így a rendszer torz és működésképtelen lett. A gazdasági háttér problémáit alaposan bemutató fejezet a következményeket is jól érzékelteti. Önmagában ésszerű gondolat volt ugyan, hogy minden feladatra külön apparátust hoztak létre, ez azonban válaszként 1951-ben trösztalapítási hullámot gerjesztett a magyar ipar területén, ami viszont a racionális irányítással szemben teljesen irracionális termelési viszonyokat teremtett. A „profilgazda” tröszt monopolhelyzetbe került, piaci kontroll nélkül „...abban volt érdekelt, hogy nagy anyagfelhasználást, ugyanakkor minél kevesebb és minél kevésbé bonyolult munkaráfordítást kívánó termék előállítására legyen a feladata”, tehát az „...aprólékosabb szerelést vagy nagyobb know-how hányadot igénylő gyártmányok sora iktatódjon ki a termékskálából”. Így iktatózott ki a rentabilitás a termelésből, „...és ösztönözte a gazdaság szereplőit – köbméterekben, kilowattokban, tonnákban kimutatható – mennyiség-centrikus termelésre”. Így lehettek tele a raktárak mázsás súlyú öntöttvas csillárokkal, miközben hiány volt villanykapcsolóból, kapából, kaszából. (174.)

A mezőgazdaságot és a vidéki világot bemutató fejezet legfontosabb megállapítása: a helyi pártszervezet, élén a párttitkárrel, megközelítőleg sem rendelkezett olyan befolyással, mint a tanács és a tanácselnök. Az 1950-es évek elején a helyi párttitkár

egyfajta „agitátorként” tevékenykedett, és annak ellenére, hogy a tanácsválasztás szintén pártvezérelt volt, „...mégis inkább hagyományozódott át a helyi közösség egészét »képviselő« új közösségi előljárókra a korábbiaknak kijáró »elismertség«.”.(191.)

Gyarmati szerint a „diktatúra strukturális ellentmondásai” a következőkben jelentkeztek: olyan mértékben nőtt az ellenszenv a rendszerrel szemben, „...amilyen arányban lett egyre kiterjedtebb – és kiszámíthatatlanabb – a mindennapi erőszak azokkal szemben, akiket a hirdetett ideológia szerint üdvözlésre szántak”. Problémát jelentett az is, hogy a párt és képviselői személyesen sem voltak elég felkészültek a szocialista rendszer mint jobb rendszer hiteles képviselőjére. A szocialista beruházások kaotikus és irracionális megvalósítási módja hiteltelenné tette a rendszert a földművelést kényszerből elhagyó parasztság, de a munkásság számára is. (200–201.) A rendszer válságát, elfogadottságának hiányát csak fokozták a népszerűsítő kampányok, amelyek gyakorisága miatt a szerző – már áttérve egy másik fontos területre – „a kampányszocializmus koráról” beszél. (203.)

A kötet „Frusztrált (inter)nacionalizmus” című fejezete végén a rendszer legitimációs törekvéseivel, valamint a legitimációs eszközök (propaganda) és a valóság közötti szakadék növekedésével, a rendszer legitimációs válságával foglalkozik. A legnagyobb ellentétet a propaganda és a valóság között abban látja, hogy a szovjet megszállás közepette a nemzeti függetlenséget hangsúlyozták, a drasztikus elnyomást pedig cinikusan „népi demokráciának” nevezték. A szerző idézi Révai Józsefnek, a párt ideológusának célkitűzését, miszerint a fő feladat az, hogy 25 év múlva a kommunista pártot nemzeti pártként fogadják el. (238.) Így lett 1848 legfőbb örökösévé az MKP–MDP, került előtérbe és átértékelésre a történelmi múltból az 1437-es Budai Nagy Antal-féle „forradalmi jelegű” parasztfelkelés, az 1514-es Dózsa-féle forradalom. Így vált Rákóczi szabadságharcának egyetlen, igaz szövetségesévé Nagy Péter orosz cár. A cél a baloldali forradalmi múlt felerősítése, az orosz–magyar történelmi kapcsolatok haladó elemeinek kiemelése, a nemzeti fejlődés sikeres korszakainak leminősítése, például a dualizmus

német-Habsburg megszállássá való degradálása. Továbbá az is, hogy „Az antinacionalista fősodor közepette állapítható meg a plebejusra desztillált szabadságharcos historizálás, amelynek legtermészetesebb folytatója – és forradalmi kiteljesítője – a hatalomra került kommunista párt.” (239.)

A könyv legalaposabb és legkiforrottabb része „A terror gépezete és áldozatai” című fejezet, amely az ÁVH-val, valamint a terror és megfélemlítés módszereivel foglalkozik.

Gyarmati György megállapítja, hogy a Rajk-per időszakától 1952 végéig a pártot vezető „négyes fogat” negyedik tagja, (Rákosi, Farkas és Gerő mellett) Révai helyett sokkal inkább Péter Gábor, az ÁVH vezetője volt, mivel „A Rákosit rangban, akaratérvényesítő kompetenciákban követő vezetőtársak közül senki másnak nem volt olyan kiterjedt jogosítványa, mint Péternek, hogy szinte bármikor és bárkit vegzáljon.” (259.) Az ÁVH továbbá az élet minden területén jelen volt: „A pártirányítás alatt üzemelő gazdaságtól, a kultúrától, a minisztériumoktól a falusi présházakig, az úgymond provokatív templomi harangozástól a vasúti baleseteken vagy bányavizbetöréseken át egy másfél évtizedes, elkoszlott külföldi újság birtoklásáig felettes kontroll nélkül állapíthatta meg – adott esetben már a vélelmezett szándék alapján is – a szabotázs, az összeesküvés, illetve a kémkedés-hazaárulás tényállását.” (259.) Az elmondottakat illusztrálja, egyszersmind pedig a rendszer abszurd mivoltát szemlélteti, hogy egy paraszt, ha a parcellájáról hazatérve a falu latyakos mellékútján végighaladt szekerekkel, akkor eljárás alá vonhatták „közlekedési út elkátyúsítása” címén. (264.)

A szerző mérleget készít a Magyarországot Sztálin halálának időpontjáig érő veszteségekről, és ennek során különösen értékes összefoglaló táblázatot közöl.

A „többé-kevésbé mérhető terhelések és veszteségek” között találhatók a háborús anyagi és emberi veszteségek, a teljesítés közben megduplázódó jóvátétel, a Vörös Hadsereg által nyomtatott pengő visszaváltási kötelezettsége, a Jugoszláviával szembeni, 1949–1953 közötti „Kominform-hidegháború” és a koreai háború miatti hadipari, infrastrukturális, katonai kiadások. A „pontosan nem mérhető transzformációs veszteségek” közé

sorolja Gyarmati a háború miatt megrokkantak munkaképeségének csökkenéséből adódó veszteségeket; a közösségi és személyi javak Keletre és Nyugatra hurcolása, a ki- és betelepítések, áttelepítések, málenkij robot okozta veszteségeket; az infláció, valamint a stabilizációs átváltás miatti veszteségeket; az ipar, a kereskedelem, a lakásvagyon, a kulturális intézmények államosításával járó veszteségeket; a Jugoszláviával szembeni háborús készülődés folytán a lakosságot sújtó sérelmeket az erőszakos téeszésítés következményeit, a külföldre vándorolt és az itthon maradt, de kitelepített-üldözött értelmiségi rétegek kiesése miatt keletkezett tudásdeficitet, az iparosítás által gerjesztett kényszermobilitás kiadásait. Külön kategóriaként kezelendők azok a veszteségek, amelyek az országot a külgazdasági és külpolitikai elszigeteltség okán a „tudáskultúra” terén érték. (281.)

A Rákosi személyi kultuszának magyarországi terjesztésére használt eszközökről is összefoglalót készített a szerző. Itt azt a következtetést vonta le, hogy Rákosi a magyar nép szemében – minden eszköz bevetése ellenére – mindig is Moszkva helytartója maradt. (304.) A nép a „bálványimádásra kiválasztott figurában, a vezérkultusszal ajnározott Rákosiban lelhetett rá saját nyomorúságának okozójára. Így egy aszimmetrikusan kétpólusú, kölcsönös bűnbakképzés kezdett formálódni: a piedesztálra emelt bálvány, Rákosi szinte egészben tette bűnbakká a »népet«; a társadalom egyre gyarapodó hányada pedig – kimondatlanul, mert 1956-ig kimondhatatlan volt – éppen Rákosi vezér- és személyi kultuszával kapta szinte tálcán kínálva a nagyon is konkretizálható »ellenbűnbakot.« (313–314.)

A kötet utolsó olyan része, amely szervesen kapcsolódik a könyv témájához, „Desztalinizálás és resztalinizálás” címmel az 1953. június és az 1956-os forradalom közötti időszakot ismerteti. A kötet ezen része inkább leíró politikatörténet, mint az időszak addig megszokott alapos elemzése. Érezhető, hogy a szerző 1953-mal bezárólag tulajdonképpen bukottnak tartja a rendszert, és emiatt a következő időszakot nem szándékozta igazán részletes elemzés alá vonni. Ha a koalíciós időszak leíró történetét előszóként fogjuk fel, akkor az 1953–1956 közötti fe-

jezetet utószóként kezelhetjük, s így Gyarmati mintegy keretbe foglalja a rendszerleírást és -elemzést. Ekkor viszont kevésbé érthető, hogy miért szentel monográfiájában még egy további, rövidke fejezetet az 1956-os forradalomnak is. Annak feldolgozása nem lenne a feladata, és amúgy is könyvtárnyi irodalom található róla. („VI. Forró ősz a hidegháborúban – A magyarországi forradalom, 1956”, 394–457.)

Összességében egyértelmű, hogy (bár a leíró részeknél is tesz érdekes és újszerű megállapításokat, felhívja a figyelmet eddig kevésbé feltárt összefüggésekre) a kötet legértékesebb fejezete a „Köztes mérlegkészítés Sztálin halála környékén” című. (220–328.) Sőt, stílusát és célját tekintve ide sorolható az előző, a „Sztalinizálás” című fejezet III/B. része, az „Országos káoszt teremtő terroruralom” is. (166–220.) A kötet ezen elemző jellegű részei segítenek igazán megérteni a Rákosi-korszak gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális állapotát és változását.

Az egyes pontokon vitatható periodizálás, a meglepő terminusok használata, valamint a kezdő és a befejező fejezetek szerves illeszkedésének hiánya ellenére hasznos és új eredményeket, jó összefoglalást készített Gyarmati György. Ez a kötet megkerülhetetlen lesz azok számára, akik érdeklődnek a 20. századi magyar történelem iránt. Érdekessé, és a nagyobb közönség számára is jól befogadhatóvá teszi a kötetet a felhasznált, gazdag adatbázis, a találó ábrák és táblázatok, valamint a szemléltető képanyag sokoldalúsága. A szerző sikeresen illeszti bele írásába a visszaemlékezéseket és a nagyszámú levéltári forrást is.

Szajda Szilárd